

ERDÉLY IRODALOMTÖRTÉNETE

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL

TÖRTÉNETI IRODALMÁRA.

(Ötödik fejezet. Vége. *)

A közelebbi közleményünkben érintett naplók sorát a Rédei Lászlóé, a fejedelem Rédei Ferencz fiáé, nyitja meg. 1654-ben mint 18 éves ifjú már főbejáró volt. A sűrű fejedelemváltások korában Barcsai tanácsurrá tette s kinézte nagyváradi kapitánynak is: de e vár elveszése miatt e kinevezés teljesezésbe nem ment. Naplója, inkább diariumja, némely családi följegyzéseken kívül tárgyalja 1655 elején Bécsbe tett útját, bemutatattását az udvarnál s az 1657-iki lengyel hadjáratot azon pontig, midőn a fejedelem elvált Keménytől. Tulajdonkép följegyzése annak, hogy melyik nap hol mulatott, hol megütköztek stb. lehető legrövidebben, és fontossága is ebben áll, a napszámlálás biztos kalauza lévén. E hadjárat a szultán haragját Rákóczyra zúdítá, miért a szegény országnak kelle szenvednie. Török, tatár borítá el, dúlt és rabolt, a hol csak lehetett. Az isteni kegyelem által megkimélt

*) Lásd a III. köt. 140. l.; a IV-dik kötet 3, továbbá a 190 és 398 lapjait.

helyek közé tartozik Nagy-Enyed, mely bár keményen megsarczoltatva, menekülését csak egy fergetegnek köszönheté, a mint Dipsei Szabó László Rövid historiájában leírta, (kiadva Nagy-Enyeden 1838-ban). A végetlen dulások szemlélete, előidézve a fejdelem konoksága által, melylyel mintegy kétségbeesetten igyekezett trónját megtartani, Bethlen Jánost még azon évben egy latin nyilatkozat kiadására bírta: „Erdély ártatlansága“ (Ujabbban megjelent Trausch gyűjt. II. 80 s. köv.) Vádlóként lép fel Rákóczy ellen, hogy nagyravágyása előidézte a bajt; s konoksága még neveli azt, de mindezt mély fájdalommal, szenvedély nélkül s egy bíró nyugalmaival mondja el, inkább kérve, hogy vessen véget az inséges állapotnak.

Mit sem használt. Négy hosszú éven át kelle még Erdélynek küzdeni török és német hadakkal, tatár és vallon pusztításal, mialatt a fejdelem-változások, a küzdők nagyravágyása még nevelte a nyomort. Mederus Asarela a Töppeltin veje, s Brassó városi titoknok, két röpiratának tárgyává e pusztításokat tette. De fontosabbak ezeknél Enyedi István nagybányai jegyző magyar munkája: II. Rákóczy Gy. lengyel útja és hadjárata, mely az 1657—60 közt történeteket tárgyalja; továbbá Grafius János épen ez évekre vonatkozó följegyzései: Erdély romlása 1658—61-ig (kiadta gr. Kemény Fundgruben II. k.) Grafius gondos növelésben részesült, a németországi egyetemeket szép sikerrel járta s hazatérve különböző helyeken előbb mint iskola-mester, majd mint pap szolgált. 1659-ben a Rákóczy mozgalmak alatt Szebenbe menekült s 1661-ben e város papjává lett. Mint szemtanúja e pusztításoknak, a hadjáratok s az azt követő dulásokra fordít fő figyelmet, s azokat különösen a tartózkodása környékén levőket oly terjedelemben adja, milyenben egyik kortársánál sem találjuk. Értelmes és alapos ismerettel bíró férfinak keresetlen tollal írt följegyzései s fontos adatai történetünknek. Erdély romlását a fenebb említett Hermann Dávid is leírta latin nyelven. E korról összefüggő s azt fölvilágosító adatokat tartalmaz a Lutsch János nagyszebeni királybíró és szászok ispánja Diariuma, melynek eleje 1607—52-ig családi följegyzéseket foglal magában. 1625-ben külföldre ment egyetemek látogatása végett, honnan 3 évi kün tartózkodás után Szebenbe visszatérve különböző városi hivatalokat s végre királybírósgot vi-

selt. Mint ilyen 1658-ban jul. 5-én Rákóczy parancsából Bánffi Györggyel s Dániel Ferenczczel a fővezérhez küldetett, de ez útját be nem végezheté. Majd azon 500 ezer forintért, melyet Barcsai a szultánnak fizetni ígérkezett, mint egyik kezes Konstantinápolyba vitetett, hol 3 évi tartózkodás után 1661. nov. 17-kén meghalt. Diariuma 1658. júliusától 1661 júliusáig terjed (kiadta gr. Kemény Fundgruben I. k.) s elején az erdélyi dolgokat, melyekről útjában tapasztalat vagy hír után tudomást szerzett, majd utóbb stambuli útját s tartózkodását írja le, s némely mesésen hangzó adatai mellett is figyelemreméltó közleményeket tartalmaz.

Azon események sorában, melyek e villongások folytán felmerültek, egyike a szász írók által nemcsak munkáikban, hanem önállóan is legtűzetesebben tárgyaltatnak: *Szeben ostroma*. A török által kellően nem segített Barcsai 1659 végén e megerősített városba vonult; Rákóczy csapatával oda követte s ostrom alá fogta. Barcsai hogy szorongatott helyzetében fel nem adta a várost, leginkább tanácsosainak köszönheté. Az ostrom folyama alatt a Rákóczyhoz mindig hű Basire Tuba Transylvania cím alatt egy kis iratot intézett a szorongatottakhoz, melyben a szakadás, különösen a török uralom veszélyeire figyelmeztette őket. Feleletül rá Bethlen János egy jóval terjedelmesebb nyilatkozatot tett közzé, mely Erdély nyugalmit csak a török pártfogolás alatt reményli. Magát az ostromot leírták: terjedelmesen Keresztúri Demeter latin nyelven, s a napi eseményeket kísérve figyelemmel; 1659. dec. 18-tól kezdve 1660 maj. 30-ig, a szebeni származású Prefling Pál, és annyira hajhászva a pontosságot, hogy mindig még az ágyulövések számát is megemlíti. Rákóczy végre is kénytelen vala felhagyni az ostrommal s néhány hó mulva életét veszté. Barcsai eszélytelensége csakhamar új ellenséget támaszta a bécsi udvar által pártfogolt Kemény János személyében, ki 1661. jan. 1-én fejdelemmé választva ünnepélyesen bevonult az országba. Erről egy kis napló maradt ránk (megjelent Hon és Külföld 1841.) majd az 1661. apr. 23-iki beszterczei országgyűlés a töröktől való elszakadást is kimondá: egy más naplócska annak leírását tartalmazza. De ez még jobban felzavarta a viszonyokat, melyek nem is csendesültek le addig, míg Kemény halálával Apafi a fejdelemséget végre magáénak mondhatta. E korból egy városi följegyzés, a német szerkezetű *Chronica civ. Schaesbur-*

gensis vonja magára figyelmünket. Szerzői G o e b e l János mint kezdő, és W a c h s m a n n György mint folytatató. Adatait 1514-en kezdik közleni, eleinte nagyon keveset, a XVII-ik századról azonban folytonosan többet, míg végre 1658-tól 1663-ig jóval terjedelmesbbé lesz. Fő figyelme Segesvár s környékére terjed: de e helyen sok országos nevezetességü esemény történt, mire nézve e napló első rendű forrás.

Erdély Kemény halála s pártjának elnémulása után, Nagy-Váradot s néhány megyéjét elvesztve, ha belbékét élvezett is, de nyugalma mindig fenyegetve volt, azon támadások folytán, melyek Magyarországot több ízben megrázták s azon háborúk közt, melyek a bécsi udvar sergei s az ozmanok közt folytak; és annyi-
val inkább, mert Apafi uralkodása kezdetén mindkét pártfogójának sergei a szerencsétlen országban tanyáztak. Ezekből szabadulhatni kevés kilátása volt. Ugyanis 1663 elején a békealkudozások félbeszakasztásával Kiuprili, a nagyvezér, roppant sereggel Magyarország ellen indult. Apafi is parancsot kapott, hogy hozzá csatlakozzék. Hiába mentegette magát, hogy lengyel támadástól fél, ki kellene hirdetnie az országos felkelést. Erre nem sokan jelentkeztek, valamint a zsarolásáért elhírhedett Kucsukkali csatlakozást betegség örvével kikerülte. De a nagy vezér ismételt hívásainak végre engednie kellett. Ez Szentgothárdnál megveretve már Érsekújvárig érkezett s „hogy hiába ne essék a vár megszállása a méltóságos erdélyi fejedelmet Apafi Mihályt” hivatá ki országából, hogy talán ily keresztyén embernek kérésére megadnák.“ A fejedelem Radnothról sept. 20-án indult el, s bár a török birtokban mindenütt nagy tisztelettel üdvözölték, nem minden aggodalom nélkül érkezett a fővezér táborába. Fogadtatása azonban szívélyes és tiszteletteljes volt, s a fővezér kegyeivel és ajándékaival elhalmozá. Mind a mellett csak akkor érezte magát valóban jól, midőn Budán harmadik szembelétele után elválhatott s utját hazafelé vehette. E menetelt s fogadtatást három leiratban birjuk: Egri Fodor Sámuel átírása nyomán egy névtelentől, Rozsnyai Dávid a török diák (megjel. Hon és Külföld 1842.) és Czeglédi Istvántól. Ez utóbbi kinyomatott Kolosvárt 1670-ben mint az „Az úr frigyszekrénye előtt Dágon ledülésé“-nek az olvasóhoz írt bevezetése. Czeglédinek czélja volt bizonyítványát mutatni fel annak, hogy „a kit az úr kedvel, ellensége is annak

jóakarója lészen“, s hogy e csodás megmenekülés Isten különös kegyének bizonytsága. Az akkori állapotok helyes felfogásához nevezetes adalékot képez Páskó Kristófnak, azon időben török követnek (1665) irománya: „Igaz és keresztyén magyarok gondolkodására való rövid matéria.“ Majd megkezdődtek Magyarországon a politikai és vallásos üldözések, és sokan Erdélyben kényszerültek menhelyet keresni, s míg a fejedelem ennek jogát nagy mértékben védelmezte, találkoztak, kik a magyarföldi eljárást igen lanyhának tarták. Bethlen János két ily röpirat emléké: tart a fen (Hist. continuata 113 és 122 egészen le vannak nyomva). Ugy látszik az ily ajánlatok nem maradtak mindig foganatlanul s Apafi uralmának egyik kellemetességét az azokba való beelegyedés vagy annak kerülése tette. Ez aztán rést nyitott a nagyravágyóknak a fejedelemség vagy olykor egymás elleni törekvésre, s a kabineti ármánykodás, belmozgalmak, egymással küzdés egész sorával találkozunk. Ily körülmények közt jett nagyravágyásának áldozatává Bánffi Dénes, ki 1674-ben Bethlenvárában lefejeztetett. E fogságában s lefejeztetésekor is mellette volt Pataki István, kolosvári professor, ki mentiségére s az ellene emelt vádak czáfolatául egy munkát írt. Teleki Mihály már ekkor hatalmas s az udvarnál eldöntő befolyással bíró ember volt, kit elvei s törekvéseiért nem egy váddal illettek. E korra vonatkozik (1676—8) Apologiája. Apafi részint a portá rendeletére, részint a menekültek által megnyerve s különösen hogy üldözött vallásfelekezetét segíthesse, beelegyedett a magyarországi ügyekbe s jelesül a Tököli mozgalmaiba. A fejedelemnek e táborozásait s megjelenését (aug. 22.) a török táborban Bécs alatt Algyógyi Török Ferencz, fejedelmi bejáró, naplókönyve (1680—3) tárgyalja egész Bécsnek az ostrom alóli fölmentéséig. E korból oly naplókat is tudunk felmutatni, melyek kiválszóban családi ügyekkel s az ország dolgaival csak kevésbé foglalkoznak, de a mellett is a kor történeteihez nem megvetendő adatokat szolgáltatnak. Ilyenek Kornis Gáspár jegyzetei családja története s viszontagságairól (1594—1683) Werner Mihály Diariuma házi dolgairól (1649—1686). A két Köleséry Sámuel rövid naplója (1657—1685) hazai történetekről, s mindek fölött a Vehiculum Vitae Michaelis Apafi e fej-

=68

Tör. Tá.

1690. 25-38

delem naplókönyve, melybe ez latin czimje daczára magyar nyelven írta be élte történeteit születésétől kezdve.

A menekültekkel való közreműködéstől a fejdelem mind jobban elfordult. Némely tapasztalatok meggyőzők, hogy attól nem várhat üdvöt, a mint több több alkalma lett meggyőződni róla, hogy ezek terveiben ő csak mint felhasználandó eszköz szerepel, és a párt, mely annak ellenében képződött udvarában s melynek élén Teleki állt, hatalmasabbá, befolyásosabbá lett. A közreműködés, melyet felső Magyarország s Bethlen, majd I. Rákóczy ki tudtak fejteni, többé nem létezett még akkor sem, midőn Apafi és Tököli e célra látszának egyesülni. A szerencse, mely a császári fegyvereket a hadjáratokban kísérte, mind erősebbé tette a meggyőződést, hogy a félhold uralma szilárdságából naponként vészít s érlelé a meggyőződést, hogy Erdély, ha nem készíti elő az utat egyezkedésre, meg fog hódíttatni. Már 1684-ben hajlandónak mutatta magát bizonyos esetekben megnyitni Erdélyt a császári hadaknak s midőn Veterani katonáit télire Máramarosban szállásolta el, beláttá, hogy ezt nem sokára beebb nyomulás is követi. Ily körülmények közt nyújtá be Bethlen Miklós Scherffenberg tábornoknak latin röpiratát: „A haldokló Erdély Leopold császár lábainál“ (1686). Cyrus néma fiáról vesz példát, ki utolsó kétségbeesésében, midőn atyját le akarták gyilkolni, nyerte vissza hangját. Hét pontot ajánl, melyet ha a császár foganít, Erdély nyugalomát visszanyerheti s különösen az eddigi tábornokok helyett olyanok küldését óhajtja, kiknek híre ne rémitse a népet. Ekkor már Caraffa sargei szállásoltak Erdélyben, a ki négy évvel később egy tervet terjeszte az udvarhoz, mikép lehetne Erdélyt az osztrák uralom alatt megtartani. (Megjel. Archiv des Vereines Uj f. I. k. 178.). Ez idők alatt megkötöttetett a Halleriana Resolutio, melynek történetét a Resolutiot Bécsből magával lehozó Haller János írta meg, s Erdély önállása mind jobban hanyatlott és az adó, melyet Stambulba fizetett, a német sargek elszállásola és élélmezése, melyre Lotharingeni Károlynak mohácsi diadala után (1687) kelle magát köteleznie, erejét meghaladó kiadásokat rótt nyakába. Majd (1688) a török véduralom alól elvonta magát s bizonyos feltételek mellett Leopoldnak hódolt meg. Ennek szükségeségét mutogatta Drauth Márk azon nyilvános beszédben, melyet egyetemen létében Lipszében tartott s uganott (1689) ki is nyomatott.

Apafi 1690 apr. 13-án meghalt. Egy 1682-iki választás s a bécsi udvarrali egyezkedések értelmében fiának kelle következnie. S valóban II Apafi Mihálynak elismerését a császár el is rendelé: de a szultán megragadta az alkalmat uralmát Erdély fölött visszaszerezni. Tököli Imrét fejdelemmé teszi s török-tatár sereggel a barczaságba küldi (1690 aug.), ki töröcsvári diadala után magát Erdély fejdelemmé választatá. Uralma nem tartott sokáig: annak történetét egy brassai névtelen német följegyzései: „gróf Tököli Imre beütése a Barczaságba“ — (megjel. Fundgruben II-ik k.) után tanuljuk körülményesebben ismerni, ki mint a hely színén tartózkodó, részletes és alapos körülményekkel ismert meg. Kivüle az 1690-ik év nevezetességiről még Lakatos István kozmási paptól is birunk följegyzéseket, melyeket szerzőjük az egyházi anyakönyvbe igtatott, de a melyek a kurucz mozgalmaknak ama környékben történt nevezetességeire vonatkoznak. Ezután a dolgok gyorsan fejlődtek. A Leopoldi hitlevél (1691. dec. 4.) Leopoldot Erdély uralmában megszilárdítá, bár a kiskorú Apafi még névleg fejdelem volt, s már a következő évben főkormányzók igazgatta Erdélyt Bánffy György (a Dénes fia) mint kormányzó elnöklete alatt. E közben Alvinczi Péter némely fölterjesztésekkel Bécsbe küldetett, s a szász nemzet követársul rendelte mellé Zabanius Jánost, a későbbi szász ispánt, 18 pontból álló s kérelmeket tartalmazó utasítással. Alvinczi is, Zabanius is kedvező válaszszal tértek haza, ez utóbbi mint tudjuk német lovagi rangot is nyert. Utjáról és eljárásáról egy terjedelmes és historiai becsű jelentést készített német nyelven (kiadta gr. Kemény Fundgruben I. k.). Ily körülmények közt, midőn a dolgoknak új alakulása készült s a szászok a kedvező alkalmakat nagy hévvel megragadták, kieszközölni minden rájuk nézve nem kedvező törvényczikk eltörlését, egyfelől köztök, másfelől a megyék és székyel székek közt a kormányzók előtt folytonosan folyt a rendezkedés legkivált az adózási ügyeket illetőleg. Épen e viszonyokra vonatkozó politikai röpirat a latin *Párbeszéd Atrocious és Aequalius* közt, melyben ez utóbbi mint a szász nemzet igazságának kimutatója tűnik fel. Minthogy azonban ily körülmények közt is nyereségeik várakozásaiknak nem feleltek meg, s simulékonyaságokért e zavaros időkben a német tábornokok olykor az ellenpárttal való kaczerkodással vádolák, a mint

évkönyvíró ismeretes Gunesch A szászok hűsége Erdélyben című röpiratával (1697) mutatta ki a szászok ragaszkodását a bécsi udvarhoz a mohácsi vésztől koráig. E közben Apafi 1695-ben Bethlen Katalinnal menyegzőjét ünnepelte „és — mond sohajtva Apor Péter — azzal a házassággal veszté ki kezéből a fejedelemséget.“ Nejével együtt Bécsbe fölrendeltették s onnan többé soha vissza nem tért, mígnem 1699-ben végkép lemondott.

E mindenkép nevezetes átmeneti korszakból is figyelemreméltó naplókat tudunk felmutatni. Nagyváradai Inczédi Pál erdélyi főúr és Apafinak több ízben követe a bécsi udvarnál följegyzette az életében történt nevezetes dolgokat 1660—1697-ig. Csak kevés évről tartalmaz följegyzéseket, melyek azonban nagy fontosságúak. Így pl Apafi útja Bécs alá (1683-ban) annak ostromakor, az 1688-iki, s 1691 óta történt események, melyeknél egy s más dolgot új világításban tüntet fel. Az ekkori történetekhez egy latin erdélyi historiai töredék című (1690—97 közti) munka, továbbá Gulácsi Albertnek (1691—7) a II. Apafi Mihály titoknokának naplója bécsi útjairól, valamint II. Apafinak Az erdélyi fejedelemség állapotáról az Apafi családnál (1690—8) című latin értekezése szolgáltatnak adatokat. Kivül e mozgalmakon gróf Kálnoky Sámuel 1702. Bécsben kiadta a Pető Gergely (kit ő czímlapján Zrínyi Miklósnak nevez) krónikáját és Mikola László (1702.) családja nemzedék rajzát s ugyanő a Bánffy család dicsiratát 1698-ban elkészíté.

Midőn a porta a karloviczi békében Erdély fölötti védurságáról lemondott, bár Leopold azt ellenmondás nélkül sajátjának tekinté, s körülményszerűleg uralmának megszilárdítására intézkedéseket tett: még nem állottak akkép a dolgok, hogy az országot háborítatlan birtokának mondhatta volna. A Magyarországon kiütött Rákóczy forradalom csak hamar elharapódzott Erdélyben is, s oly rokonszenvvel találkozott, melynél nagyobbat nem remélt. 1702—1708-ig Erdély folytonos hadak színhelye volt; a német tábornokok és fölkelők hadai közt. A század elején az 1701-iki eseményeket gróf Kálnoky Sámuel naptári jegyzetekkel Czegei Vass György Kolos és dobokai főispán, kolosvári kapitány (Szakálként a Commendans képe) 1700—2-ig latin 1704 és 5-ben magyar följegyzésekkel tárgyalta, az elsovel az európai

az utóbbival a hazai ügyeket. A kuruczok által elfoglalt Enyednek 1704-beni ostromát s feldúlását a labanczok által Dipsei Szabó István magyar s Páriz Pápai Ferencz latin nyelven írták le. 1705-ből egy jezsuita Gyalogi hagyott följegyzéseket, melyeket ő, mint maga írja, a marosvásárhelyi missionak titkos írásából merített. Ugyanez évben Medgyes ostromát a kuruczok által Schoebel s Görgény megvételeét 1704-és 8-ban egy névtelen tárgyalta. Az 1707. marc. 28-iki Marosvásárhelyre hirdetett országgyűlés történetéről, mely Rákóczyt tette Erdély fejedelmévé Tolvaj István, Rákosi Péter és Sámsondi József készítettek egy latin diariumot. Épen ez évben írt e mozgalmakról Projectumot a „jó öreg“ Cserei Mihály. 1704 és 7 közti évekről egy német fogarasi krónika emlékszik. A kurucz mozgalmakat Erdély keserű hányatásai czimű latin művével Basch Simon írta le, míg a többször említett Fronius Marktól egy Kurucz-Labanzológiát birunk, mint e mozgalmak történetét. A kurucz világnak Brassó vidékén, Csik, Gyergyó és Háromszéken történt nevezetesebb eseményeit Simonis Kristóf hagyta hátra, németül írt munkájában, mely az 1704—9 közti évekről tartalmaz adatokat. E többé kevésbé érdekes, fontos munkák mellett kiváló helyet foglal el két kolosvári napló a Vízaknai Berczké és Szakál Ferenczé.

Vízaknai Berczk, kolosvári orvos, káptalanór, királybíró s ref. egyházgondnok, rendes naplót vezetett eleinte külföldi útjáról, majd hazajövele után az azon időben dúló kurucz mozgalmakról. Naplója napszám szerint rövid följegyzéseket tartalmaz, olyakat, melyekben vagy maga forgott, vagy melyekről biztos tudomással bír. Eleinte Rabutin különböző küldetésekre használta Magyarországra Károlyihoz, majd 1707-ben a kimenetel neki személyesen megparancsoltatván, idejét Károlyi mellett töltötte s az óta jegyzései a magyarországi dolgokra vonatkoznak. Rövid följegyzései nemcsak azért becsesek, mert új adatokat is tartalmaznak, hanem kiválóan az események napjainak pontos meghatározásáért.

Naplójával rövidebb időköztt merít ki, de terjedelmesebb Szakál Ferencz. Szakál kolosvári jómódu polgár volt, kit mestersége mellett érdekelték az egyházi ügyek és politikai események. 1700-ban egyházfivá lett, de 1718-ban curatornak írja magát. A napló

1698-ban kezdődik, de 1702-ig csak kevés s inkább a várost vagy önszemélyét illető följegyzéseket tartalmaz. A kurucz mozgalmak kezdetével naplója is nyer nemcsak érdekből, de terjedelemben is. Tárgyalja azon mozgalmakat, melyek a Rákóczy fölkelését megelőzték, s azokat, melyek azóta történtek, hogy (1703) támadásának „híre lengedezett.“ Ettől fogva a Kolozsvár környéki kurucz mozgalmaknak lehetőleg részletes s naponként pontosan folytatott leírását tartalmazza egész 1704. sept. 5-ig, hol a napló rögtön megszakad. Talán eltávozott a városból, s oda vissza sem tért a kurucz világ végéig. Legalább 1711. jul. 14-én, tehát a szathmári békekötés után újra megkezdte s folytatja városi érdekű följegyzéseit, melyek közt 1716-ban az unitariusok kolosvári piaci nagy templomának és két évvel később iskolájoknak elvétele a legfontosabb. Ez utóbbinál bevégzetlenül szakad meg a napló, mely bár írója állása, miveltésége s szűk látkörénél fogva az országos viszonyokba mélyebben nem láthatott, de a Kolozsvár vidékén történetekre nézve annyira részletes és pontos, hogy e tulajdonait más följegyzésekben hiába keresnők.

A fontos átmeneti korszak s a kuruczvilág eseményeihez e naplók és följegyzések becses, s a kidolgozó történetíróra nézve nélkülözhetlen adatokat, olykor fontos részleteket, néha egyes eleven leírásokat nyújtanak ugyan, azonban az országos viszonyok melyébe nem engednek tekintenünk, nem jellemzik a kort, hiányzik náluk az egyetemesnek felölelése s legtöbbször a történetek összefüggő előadása. De a tulajdonok nem is vágnak körükbe: kidolgozott évkönyvek kellékei azok, melyek részletesen és tüzetesen tárgyalják a kort, s milyent kettőt tudunk felmutatni, egyiket a Bethlen Miklós önéletrajzát, másikat Cerei Historiáját.

Kisbúni és Betleni Bethlen Miklós, Bethlen János ország korlátnokának legidősb fia, született 1642-ben. Iskolai tanulását Fehérvárt Rákóczy Ferencz s Bethlen Farkas társaságában a Keresztúri Pál (ki atyának nevelője volt) és ennek halála után (1655-óta) Basire s végre Kolosvárt az Apáczai Csere vezetése alatt végezte. 1661-ben, daczára az akkori zavaros időknek Csernátoni Pál vezetése mellett (ugyanaz ki a Deési féle versengésbe be volt elegyedve) kúl egyetemekre ment. Bécsben Szelepcsényi György — a később oly híressé lett érsek — ismeretsége által nemcsak az előkelő világgal ismerkedett meg, hanem az

udvarhoz is bejutott. Bécsből Heidelbergbe ment, s egy év múlva 1662. Utrecht és Leidaba. Az egyetemi tanulmányok bevégeztén bejárta nyugot Europa jelentékeny részét. Mindenütt szivesen látták s mint erdélyi főnrat azon figyelemnél fogva, melyet ez ez ország szerencsétlenségei ébresztettek s mintegy jó hangzatú fejedelmi névnek tulajdonosát, több helyt jelesül Angliában az udvarnál, Franciaországban Colbert és Turennek bemutatnak. Visszatérte után nagy utjából, melynek eseményeit egy naplókönyvben jegyezte föl, 1664-ben a törökök elleni magyarországi hadjáratban részt veendő, kiment Magyarországra, hol azonban időközben megkötetvén a vasvári béke, e czélját nem érthet. Még ez évben nov. 13-án látogatást tett Csáktornyan Zrinyi Miklósnál „nagy szerencsétlenségemre, mert csak öt nap lehetve vele ismerkednem s oda lön“ mondja Önéletírásában. „Engemet ez a nagy úr érdemem felett becsült, és mennyire egynehány nap tapasztaltam, szeretett.“ Tanúja volt Zrinyi halálának, melyről terjedelmesebben emlékszik, mély részvéttel szól, ismerve a szerencsétlen esemény egész hord erejét. Onnan Velenczébe utazott az olasz nyelv megtanulása végett. Hazatérve (1667) nősült s majd az állam szolgálatába állt, melyen tehetsége, ismeretei s összeköttetései fényes pályát nyitottak föl lőtte. Atyja lemondásával Udvarhelyszék fő kapitányává lett, de a Béli Pálféle mozgalom alkalmat adott számos elleneinek törbe ejtésére (1676). „Még akkor írja Cserei, ifjú ember vala ugyan, de már is nagy tekintetben vala az egész ország előtt az ő nagy tudományért s eszéért és sok országokban való járásáért, és gyakorta az országgyűléseken (atyával együtt) bölcs discursusokkal s voxokkal az egész ország elméjét a magok tetszésére hajtának, járulván hozzá, hogy a több Bethlen urak is Bethlen Miklóst gyűlölnék“ gőgjéért melylyel ezeket, „kiknek esze nem érkezik elméjéhez, contemnálja vala.“ Mint a Béli Pál „factiojának“ részesét, „noha annyi vétke sem volt, mint a ma született gyermeknek“ elfogták s Fogarasban börtönbe vették, melynek szigorúságát a várparancsnok Cserei János becsületes bánásmódja enyhíté, ki életét is megmenté a kiadott halálos ítélet végre nem hajtása által. E vádak nem bizonyultak be, az ország rendeinék többszörös felterjesztésére a következő 1677-ben kiszabadult reversalis aláírása s kezesek állítása után. Azonban az udvarhelyszéki főkapitányságtól megfosztaték s

ő elkedvetlenedve „ingyen tanító professorrá“ akart lenni; teljesen visszavonulván az államügyektől. Atyjának a következő évben történt halála e tervét megérlelé s barátai csak nehezen bírhatták szándéka változtatására. Ugyanez évben egy Törökországból Erdélybe menekült csaló magát a Zrinyi Miklós fiának adta ki, s mind a fejedelmi udvarban, mind Szebenben kitünő fogadtatásban részesült. A körülményekkel ismeretes Bethlen Miklós eleinte hiában akarta leálarcozni; ez csak akkor sikerült neki, midőn hiteles okmányokkal melyeket Magyarországból hozatott, bemutatta csalárdságát — s ekkor hitelezői vetették börtönbe, az elbizakodott csalót. Az 1681-iki hadjáratban Bethlen főstrázsamester, a következő évben a megyei hadak vezére volt. A hatalma és befolyására féltékeny Teleki módot talált összezőrdülni vele, de a béke 1688-ban helyreállt köztök, s ennek felszólítására ő elvállalá az egyik hadi biztos állomást. A másik biztos Komornyk Pál volt, egy magyarországi ember, kivel ő „élben állván, minden mesterségéből kiforgatá s akkor vevé eszében Komornyk uram, hogy Erdélyben is vagyon esze némely embereknek.“

E közben Kővár főparancsnokává, mármarosai főispánná s tanácsurrá levén 1689-ben az ország ügyeiben nagyobb befolyásra tett szert. S midőn Apafi a következő évben meghalt, szükség is vala eszére és hazafiságára. Terve volt, hogy Erdély a német birodalomhoz hűbéri viszonyba lépjen (Cserei 222.) de ez leginkább a főurak akaratán mult el. Ennek folytán ő eszközölé ki egyik a Leopoldi hitlevelet. Az 1690. jan. 10-iki országgyűlés (Artic. XVIII.) Fogarasban, országkorlátnokká választá s kinyert megerősítés után az 1692. marc. 15-iki Szebenben felesketé. Fenebbi terveivel egyezőleg II. Apafi házasságát a Bethlen Gergely leányával határozottan ellenzé, bár a kézfogón s nászán jelenvolt. Ezen évben (1695.) irt esemény után Bécsbe utazott, hogy a kormányformán szükségessé vált módosítások jelenléte nélkül véghez ne menjenek: az udvari cancellaria felállítása ez időre esik. Bécsből 1696-ban grófi czímmel tért vissza, mi ugyanakkor Tordán hivatalosan kihirdettetett.

Azon körülmények közt, midőn Erdély az átmeneti korszak minden nehézségeit volt kénytelen érezni; Bethlen hazaszeretete a főurak ellenében hatalmas paizs volt. Ezért két főhivatalnok társával meghasonla: a kormányzóval, ki „caperape ember volt s ő

neki sok afféle dolgaiban akadályt csinált“, s a kincstárnok Apor Istvánnal, ki, mint katolikus, a körülményeket a más három vallás elnyomására szívesen felhasználta volna, s kivel peres kérdései is voltak. És ezek utoljára „meg is fizetének neki, addig keresének praetextust, a míg hálóba ejték.“ E miatti kellemetlenségei folytán 1702-ben Bécsben létében le akart mondani hivataláról, azonban mind jobban terjedvén a Rákóczy mozgalmak 1704-ben, a dolgok folyásával elégületlen férfi, midőn az Erdélyt is elborítá „A már már haldokló Erdély sohaja“ cím alatt egy röpiratot bocsátott ki latin nyelven és egy tervet készíte latin és magyar nyelven a mozgalmak elnyomására. „Olaj ágat viselő Noe galambja a magyarországi és erdélyi gyuladásoknak eloltására, és a németeknek, magyaroknak, erdélyieknek, törököknek, moldvaiaknak örökös és tökéletes békekességeknak megszerzésére, mely a felséges Leopoldus római császárnak és Anna ama nagybritanniai királynénak és a több keresztyén királyoknak, fejedelmeknek, republikáknak, népeknek, nemzetségeknak bemutatattatik Godefridus Fridericus Veronensis által Theophilus Philadelphus bötűivel az kigyó címér alatt, legyenek okosak, mint a kigyók! Máté X. V. 16.“ (Mint tudva van a Bethlenek czimere kigyó). E terv lényege az volt: Mivel Erdély és Magyarország nem egyesülhet sem Austria sem a török alatt a nélkül, hogy akármelyik is túlhatalmassá ne legyen, választassék el a kettő. Erdély és a magyar kapcsolt részek fejedelmévé nevezzen ki Leopold „egy ifjú és ily nagy szerencsére méltó német házból született és reformatus valláson levő herceget“ ez nősüljön egy osztrák főhercegasszonynyal, nyerje jegyajándékol Erdélyt s fizessen 15,000 aranyat a császárnak s ugyanannyit a töröknek. Ezenkívül még 24 pontban határozza meg a körülményeket, melyek alapján annak létesítését gondolá. Kinyomva azonban soha sem volt; hanem egy Pano Stepan nevű görög által Selmeceben az épen akkor folyamatban levő traktára akarta küldeni az angol és hollandi követek kezéhez, kik mint közbenjárók jelenvoltak. Bethlen e tetről mondja Cserei: „Senki nem elég okos magának, és a bölcs ember; mikor megbotlik, mindenkor nagyobbat esik, mint az együgyű.“ A görög Noe galambját Rabutinnak kézbesíté, ki neheztelt rá „mert nem akar vala hizelkedni sem a generalnak, sem a több officereknek mint a több magyar urak“, és őt, mint

a zendülés részesét s a pártosok társát elfogatta. A közügy igazgató „notára kereste“ s írásos és kényszerített szavazattal elmarasztalták. E fogságában igen rosszul bántak vele. „Mezítelen fegyverrel a házban szüntelen két strázsa, kinek egyike az ágyam fejéhez másfél sing állott, azok minden órán változtak „abgelst“ (abgelöst) kiáltásaikkal mindenkor felserkentettek.“ Azonban ő perét Bécsbe felebbezé s ellenzett terve mentségire egy Apológiát készített. Harminczegy havi fogság után engedélyt nyert, hogy neje és gyermekeivel, kiktől az ideig elválasztva volt, találkozassék, s végre négy év múlva rendelet érkezett, hogy Bécsbe vigyék fel (1708 maj. 1-eje). Azonban Eszéken megállottak vele s innen egy folyamodványban kifejté József császárnak okait, melyek őt Noe Galambja írására bírták: a magyar nemzetnek e tervvel megegyező közvéleménye s Leopold császár kegyessége, ki őt hasonló tervek készítésére felbátorítá ¹⁾. Csakugyan lett kérvényének annyi eredménye, hogy öt héti ottmulatás után Bécsbe fölvitték, hol visszanyerte ugyan szabadságát, azonban azon engedélylyel, hogy hazájába visszatérhessen, nem élt. Meghalt Bécsben 1716. october 17-én.

Ez eszes, mély belátásu, a körülményeket hasznára fordítani tudó s jeles tapintatu államférfi megírta latin nyelven szenvedéseit és fáradalmait s bécsi fogságában hozzá kezdett Ön-életírása, azzal kapcsolatban Erdély történeteinek megírásához ²⁾. Beyerzetésül egy theologico-philosophiai értekezést írt, bizonyítványát a Bibliában s ama két irodalmi ágban teljes jártasságának. Aztán átmegy Ön-életírására, melynek utazásaira vonatkozó részét külföldön vitt naplójából állította össze. Életének alkonyán mint félreismert fogságban szenvedő ember minden érzelmet, mi talán tollát megvesztegethette volna, levetkez. Nyílt, őszinte és igaz val-

¹⁾ Másolatából.

²⁾ E munka első felét kiadta Szalay. (Tört. Emlékek II. k.) A neve alatt 1736-ban kijött francia emlékirat (Memoire du C. Bethlem Niklos) mint azt az első kiadás előszava is bevallja Reverend Abbetől van. Ez tulajdonkép regény közbeszótt historiai episodokkal s érdekes korrajzokkal. Tárgyát többi közt Bethlennek Barcsainéhoz viseltető szerelme teszi, miből valóban egy szó igaz sem volt s mr. l'abbé Reverend nagyon rosszul gondolta ki, midőn özvegy Barcsainét Zólyomihoz adja nőül, tudva lévén, hogy e főrangú hölgy második férje Rédei László volt.

lomást tesz, nem hallgatva el a fiatalság szokásos bűneit. Épen azért nemcsak történeteket, hanem korrajzot is nyújtott, mely az idők szellemét tárja fel előttünk, úgy a mint az valóban létezett erényeivel és fogyatkozásaival, be hagy pillantanunk a családi élet titkaiba, melyről kivüle oly kevés tudósításaink vannak, szól a főuraknak egymáshoz viszonyáról, melyben önzés és hazaszeretet nem egy keserű harcot küzdött. Mind erre higgadt nyugalommal tekint vissza akkor, midőn már az érdekeltek jobbadán sirban feküdtek, egy sokat hányatott élet után, melynek jelentékeny részét a haza szolgálatában töltötte. Épen azért midőn annak rajzával foglalkozott; bármily igénytelenül mondja is: „ilyen rendű embernek, mint én voltam, élete tudására mi szüksége vagyon valakinek, mind a most élő, mind az ezután következendőknek“: akarva sem kerülhette volna ki a történetírást. Valósággal nem is akarta. Sokszor leheté alkalma meggyőződni, hogy politikai állása mi könnyen tért nyit a félreértéseknek, s a viszonyok nem ismerése mennyi bal véleményt terjeszt. Akarta, hogy munkája ezek ellenében védelme legyen s megkímélje a félreértésektől: szóval maga commentárt irt tetteihez. Mert minden becsületessége mellett is, mit életétől megtagadni nem lehet, s daczára őszinteségének, melylyel munkájában az olvasó kedvező véleményét megnyeri, egyikben mint másokban, világos nyomaira akadhatni a politikai bölcseségnek: melyre különben nagy szükség is volt e nehéz időkben s kétes körülmények közt, midőn a főszereplők annyi gyanúsításnak voltak kitéve, s melyeknek hasonló kitűnő forrása a másik évkönyv, a Bethlen Önéletrajza mellett ugyan e kort tárgyaló Cserei Historiája.

Nagyajtai Cserei Mihály Felcsikban Rákoson született 1668. oct. 21. előkelő székely szülőktől, kik szem előtt tarták fajok gondos nevelését. Atyja János szigorú ember volt „ki engem — írja maga — oly kemény disciplinában tartott; melyhez hasonlót soha sem hallottam.“ És rajzában az atyai szigor mellett az anyai szeretet s gyöngédség képét találjuk fel. Amaz, hogy erősödjék, nem engedte, hogy ágyban feküdjék „hanem két kedves agara levén a többi között, kik mindenkor a maga házában egy leterített medve bőrön feküdtenek, azok közé fektettek, míg az atyám elaludt; akkor az édes anyám onnan titkon felvitetett, s a mely házban fehér cselédei háltak, oda vittek jó ágyban s

hajnalban meg kihoztanak az agarak közé.“ Hat éves korában már föladta atyja a fogarasi iskolába, mely várnak kapitánya volt. Épen ennek felvigyázata alatt állottak Béldi Pál és Bethlen Miklós álmamfogyok, s mélyen hatott a gyermek lelkére midőn az előbbi ima után harsány hangon éneklé :

Kegyelmezz meg uram nekem,
Mert az ember igen kerget engem!

oly mélyen, hogy e hatás alól később a történetirő sem tudott menekülni. Kilencz éves korában a már akkor gymnasiummá alakult udvarhelyi iskolába járt, honnan 1685. marc. 10-én távozott. Atyja kevéssel azelőtt szabadult ki fogságából, melyet mint Béldi Pál kezese szenvedett. A következő évben a Bethlen Gergely táborában szolgált, mely a sok fárasztás s különösen a Gyulaffi László csapatjának szétverése után teljesen eloszolván a tiszteket és nemeseket -- ezek közt Csereit is -- térítvény mellett haza bocsáták. Ugyan ez évben (1686.) Csereinket atyja az épen akkor csiki főkapitánynya lett Teleki Mihály udvarába adta inasnak, „azért elhiszem, hogy magának valami könnyebbséget szerezzen ott lakásommal. Ott nyomorgék majd két esztendeig nagy sanyarúsággal, szenvedéssel, mert kegyetlenül bánik vala szolgálival“ ételök nem járt ki, vizöket „az eb fiai a szakácsok“ megszóják „hogy inkább mortificalhassanak bennünket“, télen szállása előtt háltak, nyáron legyezék, szóval ött az apródoknak épen nem volt jó dolgok. E kellemetlen helyzetet tovább nem tűrhetve, midőn ahhoz betegség is járult ¹⁾, távozott e szolgálatból, melynek azonban nevezetes hasznát vette, mert 1688-ban a császári Castelli, a következőben a Gavriani ezredben mint tartományi biztos szolgált. Ugyan ez évben s a következőben a Heissler alatt a bozzai táborban katonáskodott s jelenvolt a zernyesti csatában is, hol a labanczokkal harczolt egy sorban. Élete itt csudálatos módon menekült meg. Azon szárnyon állt, mely a török sereggel harczolt. Midőn ez megszaladt, még várt egy ideig, ha tán a másik szárny helyreállítja a rendet. Ez is megfutamodván a kuruczok közé vegyült, kik, mint ő, magyar öltözetben voltak, de jeleik nekik

¹⁾ Mint Önéletrajzában mondja. Az előbbieket Historiájában sorozza elő.

„kik a némettel voltak“ bal kezökben kötött keszkenőből állott. A hátáról lelógó farkas bőrrel ezt eltakarta s „űzőleg vitte a hegyes tört a német után.“ Azonban a szél a perczben, midőn a patak árján lovával átugrott fellebbenté a farkas bőrt s egy öreg török meglátta a jelt, melyet karjáról hasztalan próbált leoldani. Az ozmán többed magával üldözőbe vette, kik hátrább maradván szétoszlottak megkerülésére. A perczben, midőn az öreg már csaknem elérte, megfordult s karabélyát neki tartá, mire amaz hátrálván időt nyert a menekülésre. Ez ijesztésnek négyszeri ismétlése után csakugyan elsüté karabélyát, mire menekülhetett az erdőbe, onnan keserves bujdosás után Fogarasba s végre haza Nagyajtára atyjához, hol ez az üldözött német katonák közül többeket rejtve tartott.

A zernyesti diadal után Tököli pártja folytonosan szaporodott s nem sokára Csereit is azok sorában találjuk. Jelenvolt Keresztyénszigetnél, hol Tököli fejdelemmé választatott, követte egész utjában, melyet a túlnyomó német sereg elől Oláhországba tett s azon év oct. 21-től jan. 12-ig idegen földön volt. Száműzésére visszaemlékezve nem minden keserűség nélkül mond: „jobb, hogy az erdélyi kutyák egyék meg testemet, mint idegen országba menjek reménység fejében, mert könnyű a hazából kimenni, de nehéz visszajöni.“ „Látván azért mi erdélyiekül, hogy Tököli fejedelemsége csak pünkösti királyság“ mintegy 50-en a visszatérésre szánták el magokat, de tervöket nem minden életveszély nélkül érhatték el.

Hazatérte után a Gavriani ezredben volt biztos, majd 1693-ban némi összezördülés miatt az atyai háztól távozván nagybátyja Apor István udvarában vállalt eleinte csak magán hivatalt, mely — utóbb 1696-ban ugyan csak mellette kincstári titoknokká nevezetvéni ki, államszolgálatná lett. De már a következő évben eltávozott ennek udvarából. Ugyanis engedelemmel haza ment, de bátyja halála miatt a rendelt időre vissza nem mehetvén, Apor István e miatti neheztelését kemény szavakkal adta tudtára, s Cserei „hirtelenségből megesküdütt, hogy megházasodik, gondolván, hogy ez által az udvartól távozhat.“ Ugy is lett: eljegyzé magának „az igen szép ábrázatu és jó természetű“ Kun Ilont a még akkor csak 13 éves hajadont s nászát Apor István házánál Kezén ünnepelte, kinek unokaöcscse Apor Péter volt vőfelye. A

boszúból kötött házasság a legjobban ütött ki, s bár neje után semmi hozományt sem kapott, „az isten csudálatos gondviselésével tartá mindennyi változások között is.“

A Rákóczy mozgalomnak kiütése Csereinek végetlen sok nyomort okozott. Azon parancs folytán, hogy minden nemes ember oly helyre vonja meg magát, hol német őrség van, Görgénybe menekült — roppant veszteségével. Mert nem csak jószágait prédálták fel s marháit hajták el, hanem még „szolgái s lovai is kurucz bőrbe öltöztek.“ Ez volt nyomorainak kezdete. A várat 15 havig ostromlák a kuruczok s ő ez alatt életveszélylyel nem egy csatározást vezetett. De majd gyermekei megbetegedtek s ezeket orvoslás végett ki kellé küldeni, sőt maga is hagymázba esett, mit a vízhiány még nevelt. „A feleségem — írja — eső vizet vétetett s azt főzette italomra.“ Végre a parancsnok kinek neje „a Bercsényi udvarából való fraj volt,“ árulással feladta a várat, őt „hat ember hozta le pokróczon, úgy tették a szekérbe s olyan betegen is megölnek vala a kuruczok, ha Rákóczy hűségére be ne esküdjem.“ Eleinte Kálba vitték, s onnan gyógygyúlása után Brassóba ment. „Tanácsul is adom — mondja — mindennek, soha, de kivált kurucz támadásban várba ne szorúljanak.“ E városban két hó hiján hét évet tölte el mi alatt a labanczok részére több ízben különböző küldetéseket vállalt el, melyek folytán egyszer kurucz fogságba is esett. Éjjel nappal kinezák s több ízben főbe akarták lőni. Végre csudálatos módon — paraszt öltönyben — menekült, de mire Brassóba visszaérkezett, nejét s gyermekeit fogva találta, mert Wellenstein parancsnok árulást gyanított. Majd 1707-ben csiki fő királybíróvá nevezetett, mely hivatalát három évig folytatta. Utóbb viszont tartományi biztos volt, s majd a szatmári béke után adó összeíróvá lett. Atyja halálával 1713-ban átvette annak jószágait. Nejének 1719-ben történt halála után, 1721-ben Széki Zsuzsánnával második ízben lépett házasesetre. A halál agg korában mint 88 éves embert 1756-ban érte el őt, ki zavaros és nyomorúságteljes fiatal-ság s oly mozgalmas élet után sem nyughata meg teljesen. Mert a Cserei hűsége sem kellően nem méltányoltaték, sem annak jutalmát nem vette. Sőt a csiki fő királybíró egyik jószágától alsó Köhertől is magfosztá. Ezért készíté a császár elibe terjesztésre szánt emlékiratát, ugynevezett önéletírását — melyben

felszámítja szenvedéseit és kárait. De fontosabb ennél másik munkája: Erdély Historiája.

E munkáját 1709. dec. 16-án „Boloayai kapu felett való szállásán Aranymives Miklós házánál“ kezdte írni. Megszakadásokkal ugyan — a mint hivatalos küldetései hozták magokkal — azonban mint magából a munkából látszik, folytonosan dolgozott rajta 1712-ig, hol jegyzetei megszakadnak. De hogy azután is tett rajta változtatásokat, azt némely később beszúrt adatok bizonyítják, sőt a variánsok is, melyek a kéziratok különböző példányaiban léteznek, erre mutatnak. Történetét 1661. a nagyszőlősi csatával kezdi, tehát azon korban, melyben még nem él, de melyről hallomás után szerezhett magának tudomást. Azonban röviden beleszövi az elválás óta uralkodott fejedelmek dolgait is. Bujdosása alatti unalmait rábirták, hogy „a mit vagy más igaz hazafiaktól s azoknak hiteles relatióiból, vagy magam bizonyosan tudtam s experialtam s experialok minden napon, azokat irtam le senkinek sem hízelkedvén, sem pedig, a hol a dolognak igazsága s valósága úgy kívánta nem kedvezvén.“ E sorokban elvéről számol, melylyel tollát kezelte, s mely jelszavával: „veritas omnia vincit“ nagyon megegyezik. Ismeretsége s családi összeköttetései azokkal, kik akkor Erdély államéletét intézték, adatai hitelessége mellett kezeskednek. Ő sokszor a függönyök mögé is látott a rugók közé, melyek a tényeket intézték. Éles szemét csekélynek tetsző körülmények sem kerülték ki, melyek nagy eredményeket hoztak létre. Természeténél fogva gyanakvó lévén, némi bizalmatlansággal nézte mint ifjú a személyeket, Telekit, Bethlent, Aport, Hallert, kik e válságos korszakban az események fejlődésére döntő befolyást gyakoroltak. A férfiban e tulajdon még fokozódott, s ezért mindig keserű, ha a múltra néz, mindig borongó, ha a jövőbe tekint. Amott látja előre készítettetni azt, mi már bekövetkezett, midőn tollát kezébe vette a független államélet bukását, mely heves kifakadásra ingerli azok ellen, kiket okainak tart. Elvekket bír s ezekhez tántoríthatlanul ragaszkodik. De épen ily makacs, midőn nézeteiről s véleményeiről van szó, s ezeket az elvekkel igen sokszor összezavarja. És ez az, mi tollát nem egyszer túlzóvá teszi, midőn személyekről mond ítéletet. Különben e részben is megvannak szeszélyei s néha épen kicsinységért kedvenceit itéli el. Mert nem kell hinni, hogy kimondott

részrehajlatlansági elve mellett is ne volnának rokon- és ellenszenvei. Teleki Mihály rosz hírét egészen neki köszöni, mi nem zárja ki, hogy az azon időben közvélemény ne lett volna. Talán mint diplomata nem volt mindig lelkiismeretes az eszközök megválasztásában, talán egyes tettei erőszakosok is voltak, vagy e korban a felszín az emlékirónak adott igazat. De Cserei sokat nem fontolt meg, mit azoknak, kik az ő szájával beszélnek, meg kellene fontolni. Másfelől Béli Pált ideálizálta, forradalmát s ármányait úgy elsimitja, hogy ha okiratok nem bizonyítnának ellene, az ember hajlandó volna valami felsőbb lénynek tekinteni. Egy mártyr, kit a rosz világ buktatott meg és — saját tehetlensége. De pártvezérben a tehetlenség mindig bűn: pedig ezt Cserei jól tudta akkor, midőn Tökölit festi. Különb munkája a magyar irodalomban, mint mű jeles, mint történet hasonlólag nagybecsű: adatai, jól értesültsége, a hazai állapotok festése a viszonyok teljes ismerése miatt. Stilusa a memoire stilnak utól nem ért példánya irodalmunkban oly naiv és természetes, oly velős és jellemző mindenütt. Saját élettörténetének neveléséges részleteit épen oly kedélyes őszinteséggel beszéli, mint sötét emlékü élményeit, és ezek valamint közbeszúrt történeti anekdotáknak leírása, a helyzetek festései s a jellemek előállításában természetből nyert tehetőségei és naivságánál fogva egyaránt művész. Néhány szóval, pár odavetett vonással tisztább fogalmakhoz juttat az akkori állapotokról, közhangulatról, mint mennyihez sok más ívekre terjedő rajzzal. E részben, hol sem rokon sem ellenszenvenek nincs helye, hanem ő is a közönség befolyása alatt áll; teljesen hű és hitelt érdemlő.

E két emlékirat, a Csereié és Bethlené, bezárja a munkák sorát, melyek ez átmeneti korszak történetét tárgyalják. Bizalmas följegyzések ezek, melyek mélyebben hagynak pillantani a történetekbe, mint a XVI-ik századnak írói: kik kidolgozott munkákat szándékozva készíteni, nagy mértékben gátolva voltak a forma által, s épen ezért gondosan kerülnek mindent, mi a közlékenység színét viselve magán a történetírói méltóságon csorbát ejtethetne. Annak itt semmi nyoma. Érdekes fecsegésekkel, apró jellemzetes anekdotákkal vannak ezek vegyítve, mik jobban festenek a hosszadalmas oratioknál. E két munkához még kettő csatlakozik: határpontjai az emelkedésnek, utolsók a történeti

irodalom fejlődésének sorában: mindenik tárgyát e remény és csalatkozásban gazdag korszak alkonyának, a hanyatlásnak festése teszi. És e kettőnek írója még e korszak növendéke volt s annak befolyása alatt írt, egyik száműzésében a menekültek sorsáról, másik hazájában ugyan, de ez időkben föl nem találva magát, az erkölcsök hanyatlásáról. Mikes és Apór ezek, e két végpont a kor történeti irodalmában.

Mikes Kelemen tagja egy előkelő székely családnak, Rákóczynak kamarása volt. Urát követte bujdoklásaiban Lengyel és Franciaországba s végre a török földre, soha sem válva el oldala mellől s tisztelettel és ragaszkodással csüngve rajta. A bujdosóknak egymás után négy főnökét, Rákóczy Ferenczet és fiát, Csákyt és Zayt elhunyni látta, ekkor ő lett a menekültek fejevé. De midőn ő is behunyta szemét, 1762-ben, felbomlott a bujdosók társulata. Leveleket írt egy nénjéhez Konstantinápolyba 1717. oct. 10-től 1758. dec. 20-ig, szám szerint kétszázhetet. Tartalmának jelentékeny részét a menekülés története és saját sorsának leírása teszi. De alkalom szerint a török erkölcsök és szokások leírását is befonja s közbeszó egyegy adomát, történeti képet; kiterjed néha saját lélekállapotának festésére is.

E levelek művészi példányok s irodalmunk egyik kincsét képezik: az elsőt egy erőteljes, kedélyes, csüggedni nem tudó férfi s (harmincz) év múlva az utolsót egy számkivetésben megöszült aggnak tollából vesszük, kinek már kedélye is átváltozott s ki a lemondás nyugottságával forgatja tollát. Ez átalakulás történetét nyomon kísérhetjük, a mint a csapások egyegy reményvirágot leszakasztanak, s a mint az évek őszítik haját, érlelik kedélyét. A szerencsétlenség föl nem vevése resignatioba megy át, a szeszélyes kedvesapongásnak borúlt lemondás ad helyet. Itt már nincs reménye, eltűnt hite egy jobb jövőben, visszanéz a múltra, hol bajtársait egymás után eltemette, a hazára, melynek földjével még porai sem vegyülhetnek. Pedig sokáig bizott annak meglátásában, s türelmetlenül várta a perczeket, hogy zágoni csendes magányában megpihenhessen. S midőn 1739-ben Moldvába érkezett, dobogó kebellet írta: „elitélheted néném, micsoda sohajtásokat bocsátottam, mikor édes hazám havasai mellett mentem el. Örömet bementem volna Zágonba, de az Ur befödözte előttem az oda vivő utakat.“

És épen ily erős, kitartó vonzalom nyilatkozik leveleiben övéi, különösen néje irányában. Az a gyöngéd finomság, melyet minden sora lehel, az az aggódó tudakozódás, melylyel állapotjáról kérdezősködik, mély és őszinte érzelem kifolyása; melyben semmi keresettség, semmi a mi nem őszinte.

S ez érzelem nem is változott s utolsó szavában is oly némes, tiszta maradt, mint első levelében.

Annál nagyobb módosuláson ment át kedélye.

A ki első leveleiben zúgolódott, hogy dolgaik oly némán folynak, hogy letelepülnek attól fél, s nem minden ággály nélkül említi, hogy: „ha egyszer megverik a törököt, ha lehet tőle azt békességgel keni meg,“ huszonöt év múlva (1741.) nyugalommal mondja: „ma olyan, mint holnap, holnap is olyan lesz, mint ma volt . . . mindenkor vonjuk magunk után hosszú bujdosásunkat, melynek talán csak a halál veti végét.“ S megnyugvást abban talál, hogy ott „nincs bajunk se tisztartóval se számvetővel. Perkedésben fejünk nem fáj. A más sorsát, tisztességét, előmenetelét udvarházát nem irigyeljük. Gondolom, hogy más sem irigylje a mienkét.“ Itt már sorsa nem jókedvű élcz tárgya, humora itt keserű és epés. Pedig ő sokáig gondtalanul, zúgolódás nélkül túrt s lelkén a bujdosás nyomora nem vehetett erőt.

Ura halála volt az első nagyobb csapás, mely kedélyén soha ki nem épülhető átalakulást vitt véghez; mely megtanítá, hogy nem remélni, hanem lemondani kell ezután. „Az isten — írja maga — árvaságra tevé bennünket és kivevé ma közülünk a mi édes urunkat és Atyánkat három óra után reggel“

„Húllassuk bőséggel könyeinket, mert a keserűségnek ködje valóságosan reánk szállott.“

„De ne azt a jó atyánkat sirassuk, mert ötlet az isten anyji szenvedési után a mennyei lakadalomba vitte, a hol a gyönyörűségnek és örömmek poharából itatja: hanem minmagunkat sirassuk, kik nagy árvaságra jutottunk.“

E mélyen érzett sorok megtörék lelkét. Jövőjét e nap óta borultnak látta, s még borultabbnak, midőn az ifjú Rákóczi megérkezése nem igazolá a hozzá kötött várakozást. Ez óta néha zsémbel és nem találja helyét, a világ terhére lesz, s utolsó levelében egészen megtörve írja: „ne kívánjunk egyebet isten akarat-

jánál. Kérjük az üdvösség életet, a jó halált és az üdvösséget. És azután megszűnünk a kéréstől, mind a büntől, mind a bujdosástól, mind a telhetetlen kívánságtól. Amen.“

Ezek voltak utolsó szavai néjéhez.

Már számot vetett a földdel, hol nincs számára vigasz, s áhítattal és oly buzgón tekint az égre, mint valaha Erdély bércei felé, mikor még erőteljes, harcedzett férfi volt. Mert a válásos érzés ekkor még csak egyik húrját képezte szívének, most a földön mindentől megfosztva ez menhelye, hite s reménye maradt a rodostói száműzötnék.

Altorjai báró Apor Péter épen ily száműzött volt a házában. Született 1766-ban júniusban. Mint fél éves gyermek azon évben, dec 2-án elveszté atyját, ki az akkor dühöngő ragálnak lett áldozatává. Gondos nevelésben részesült. Tanulmányait a jezsuiták nagy szombati egyetemében 1796-ban bevégezvén, visszatért Erdélybe, hol nőül vette Kálnoky Borbálát és a hivatalos pályán próbált szerencsét. 1799-ben a segesvári országgyűlésen mint regalista vesz részt, s még azon évben Küküllő megye főispánjává lesz, mely hivatalába 1801-ben igttattatott be. Mind növeltetésére, mind azutáni pályájára nagy befolyást gyakorolt gr. Apor István nagybátyja, Erdély legtekintélyesebb fiainak egyike s a kath. vallásnak „nevezetes oszlopa.“

A Rákóczy-mozgalmak folytán, midőn az Erdélyben parancsnokló tábornokok csak kis gyanúra is készen voltak az elfogatási parancsokkal, 1706-ban, midőn legkevésbé sem gyanította volna, csiksomlyái házában elfogatott, s Csik-szent Imrére vitetett, honnan paraszt kocsin Brassóba szállították Szerencséjére itt az országban több ismerősei voltak, kik becsülettel fogadták s fogsága terheit könnyíteni igyekeztek, „úgy hogy — írja maga Opus Chronologicumában — Brassóban érkezésem óta, mintha nem is fogságban, hanem vendégségben lettem volna.“

Minden közbevetések mellett is fogsága hosszan tartott. — Nyutott ugyan be egy Memorialét, ezredes Wellenstein útján, az akkori parancsnok gr. Rabotinnak, azonban minden eredmény nélkül, s csak annyit nyerhetve meg, hogy a várban szabadon járkalhasson. Végre „bizonyos pártfogói“ útján I. József császárnál keresett kegyelmet s itt július 11-kén miniszteri tanácsban teljesen ártatlannak találtatván, fel is mentetett,

de tényleg csak november 10 én nyerte vissza szabadságát, a császári kegyelem fogantatását Rabutin mindez ideig feltartóztatván, 1708-ban háromszéki főkapitánynya neveztetett ki, és maga s maradékira nézve 1712-ben¹⁾ bároságot nyert. Öregsége napjait irodalmi működésre használta latin és magyar nyelven. „Opus Chronologicum“-ját latinul írta, hibás, mondhatni konyhadeáksággal. E munkának két része van: első, mely az Apor s vele rokon családok nemzedékrendjét adja, s némely apróbb följegyzésekkel kíséri: pl. a korában létezett főbb hivatalnokok névsora, a csatában vagy erőszakos halállal kimúlt hősök névsora sat. a másik pedig történeti följegyzéseket tartalmaz 1676—1738 évekről. Legérdekesebek a kuruczvilágra vonatkozó — bár rövid — adatok s Erdélynek azután bekövetkezett változásairól való följegyzések. Mindamellett is a munkának kevés irodalmi s inkább csak historiai becse van. Hasonlíthatlanul fontosabb magyar munkája az erdélyi erkölcsök változásairól, melyet élményei által keserítve, lelkesítve, egy magosan a felett álló munkát adott át a közönségnek. Ő is, miként Cserei a kuruczvilágban, a császári párton állott s attól szenvedett csalódásai sem tántoríták el. De e csalódásoknál rosszabbul esett a mit honfiai részéről tapasztalt: az erkölcsök változása. „Látom — úgy mond — hogy ab anno 1687, minden esztendőben új új mód, avagy a mint a német mondja, náj módi vagyon, úgyhogy mentől inkább szegényedünk, annál nagyobb titulusra és czifrább paszomantos köntösökre vágyunk, és már az atyáink szokott eledelit meg sem ehetjük, hacsak német szakácsunk nincs.“ Mindez nem tetszett neki, hogy a régi szép és jó világ oly nyomtalanul enyészik el. Ezért írta munkáját: *Metamorphosis Transylvaniae*, azaz Erdélynek régi együgyű alázatos ideiben való gazdagságából ez mostani kevély, czifra felfordult állapotjában koldússágra való változása, melyen az mint életében soha sem kapott, hanem Erdélynek régi, alázatos együgyűségében holtig megmaradott, úgy az következő maradváinak (utód) örökös emlékezetére irt le hazája felfordult állapotján szánakodó igaz hazafia és gyökeres székely báró Altorjai Apor Péter. Végezte pedig el munkáját az 1736 és életének

¹⁾ Mint maga írja *Opus Chronologicum*-ában. Nagy Iván a Gothai Zsebkönyv nyomán 1713 jan. 5-re teszi.

60-dik esztendeiben alsótorjai udvarházánál. Et haec meminissee juvabunt.“¹⁾ Jó is vala rólok megemlékezni oly gondos és figyelmes szemlélőnek, oly alapos vizsgálónak, mint Apor, s épen azon időben, midőn a politikai változás a társadalmi életre is oly nagy befolyást gyakorolt, s midőn mintául Bécset választva, minden ősi szokás oly lényeges átalakulást szenvedett. Jó vala megemlékezni a régiek egyszerűségéről, a hajdani lakomákról s tánczokról, a fejedelem életmódjáról, az öltözetekről, az utazásokról, szekereikről s kocsijukról az ősöknek, a lakodalmakról, temetkezésről, a régi tisztességekről, az esküvések és szitkozódásokról s végre saját katholika vallásának sorsáról. És legfőként az volt helyes, hogy a multat és korát párhuzamba tette, egymás mellé állítván mindkettőnek szokásait, egy nevezetes félszázadnak erkölestörténetét. Természetesen a mult szebb, jobb volt előtte a hanyatlásnál, melyet ő megért. A párhuzam csak annak kedvez. Ebben ő nem találja magát. A magány, az elvonultság az államélettől, a tespedés, melyben az országot látta, sehogy sem tetszett. Visszanézett a multba, hol oly gazdagok és egyszerűek voltak az emberek, hol nem álcshillogás, hanem igazi fény kápráztatta a szemet, hol hetekig tartottak a lakomák s cseber számra itták a bort. Mindez megváltozott: a lakomák, az emberek, az erkölcsök, az egész világ. A visszaemlékezés író asztala mellett enyhet adott

¹⁾ E munkából Cserei is vett másolatot, sőt adversariákat s jegyzeteket is készített hozzá, mint ezt a maros-vásárhelyi könyvtárban levő s egy névtelen egykorútól vett másolat szavai (hol Apor a munka írója. nak s Cserei az „additamentum“-ok készítőjének mondatik) tanúsítják. E példány azonban csak hat czikkből áll: I. Oka ez írásnak. II. a titulusról. III. Vendégségekről. IV. Köntösökről. V. Lakodalmi, VI. temetési solemnitásokról; míg az Apor Péter munkája tizenháromból, még pedig Cserei „additamentum“-jai daczára is az övénél hosszabbakból. Mindamellet azon példányokban is, melyek eredetileg az Apor nevét hordozzák magokon (s milyet én hármat láttam: a károly-fehértvári Batyányi-könyvtárét, a nemzeti muzeumét s a magyar akademiáét) vannak a Cserei additamentumjaiból némelyek beigtatva. Mindamellet a kétféle példányok gondos összevetése után azon meggyőződésre jöttem, hogy Cserei nem a stiluson változtatott, hanem lényeges dolgokat hagyott el, olyakat, melyek neki vagy fölöslegeseknek látszottak, vagy mint buzgó protestánsnak érzékét sértették. Némely helyt a rendezést is máskép tette, de azért az övé semmivel sem jobb az Aporénál, s a kettő együtt igen szépen egészíti ki egymást.

neki, csendesíté meghasznolt kedélyét. Irt, hadd tudják meg, mi volt, és mivé lett hazája. Munkájából legalább megemlékezhetnek maradvái „régí alázatos együgyűségében Erdélynek gazdagságáról, s az náj módi mellett való koldusságáról.“ De ez nem volt elég. Óhajtá, hogy azt is tudják, kik voltak kortársai, s kik előzték meg körát. Ezért (1741 és 2.) két „S y n t a g m a és S y l l a b u s t“ írt. Az első „az élőknek és holtaknak, kik életemben hatvanhat esztendeig voltanak összeszedése és száma, valakik eszembe jutottanak.“ A második „A születéseim előtt az 1676-ik esztendő előtt való holtaknak száma és nevek úri, fő s nemesi rendből valóknak.“ Kiegészítő részei a Metamorphosisnak, Erdély e kitünő erkölcsörténetének, e fájdalmas visszatekintésnek a múltra.

Mert a mit Apor még megért s a mi utána az irodalomban következett, az a hanyatlás kora volt. Itt nem megállapodás történt, hanem tespedés, nem tétlenség állt be, hanem egyidőre szünet. A pontról, midőn már hatalmas lendületet vett, midőn nyelve fejlődött, irányá tisztult s a becses és sok részben kitünő munkáknak egész sorozatát tudjuk felmutatni, oda esett vissza, hogy tízedekeken át egykét magyar könyvet alig látunk megjelenni. A mult feledékenységbe ment, s a fejlődés a kezdett alapon teljesen megszűnt.